УДК 811.512.157

Х.Х. Кузьмина

ТАТАР ОНОМАСТИКА ФӘНЕНЕҢ БЕР ТАРМАГЫ БУЛАРАК КОСМОНИМИКА

В статье рассматриваются вопросы разграничения терминов «астроним» и «космоним» и история их исследования в ономастической науке. По мнению автора, термины «космоним» и «космонимика» наиболее полно отражают совокупность наименований объектов, расположенных в космическом пространстве. Как наука, космонимика начала развиваться с середины XX века в трудах ономастов и диалектологов. История исследования космонимики татарского языка тесно связана с развитием этого направления в русской и зарубежной ономастике. Значительный вклад в изучение тюркской космонимики внесли татарские ученые, но в целом татарская космонимика требует более детального изучения.

Ключевые слова: космонимы, космонимика, астронимы, ономастика, татарский язык, лексика.

The article deals with the questions of the distinction between the terms «astronym» and «cosmonym» and the history of research of these ones in onomatology. According to the author, the terms «cosmonim» and «cosmonimics» most fully reflect the set of names of objects located in outer space. As a science, cosmonimics began to develop from the mid-twentieth century in the writings of onomasts and dialectologists. The history of the cosmonimics study in the Tatar language is closely connected with the development of this sphere in Russian and foreign onomatology. Tatar researchers made a significant contribution to the Türkic cosmonimics, but on the whole Tatar cosmonimics requires more detailed study.

Keywords: cosmonim, cosmonimics, astronym, onomatolory, Tatar language, lexicon.

Ономастика фәнендә күк йөзе һәм андагы җисемнәрнең атамаларын өйрәнә торган юнәлешне билгеләү өчен *космонимика һәм астронимика* терминнары кулланыла. Әлеге ике термин кайбер хезмәтләрдә мәгънә ягыннан тәңгәл итеп күрсәтелсә дә, сүзлекләрдә аларның аерымлануы күзгә чалына [Бондалетов, 1983, с. 224]. Мәсәлән, Н.В. Подольскаяның «Словарь русской ономастической терминологии» хезмәтендә мондый билгеләмә бирелә (тәрж. – *К.Х.*): «Космоним – оним төре. Космик киңлек зонасын, галактиканы, йолдызлар системасын (йолдызлыкларны) атаган ялгызлык исеме. Мәсәлән, *Зур Магеллан Болыты* (Большое Магелланово Облако), *Җидегән йолдызлыгы* (Большая Медведица), *Бөркет йолдызлыгы* (Созвездие Орла), *Волопас йолдызлыгы* (Созвездие Волопаса), *Кыз йолдызлыгы* (Созвездие Девы), *Орион йолдызлыгы* (Созвездие Ориона) һ. б.»

Астроним – оним төре. Аерым торган күк җисеменең, шул исәптән йолдыз, планета, койрыклы йолдыз (комета), астероид

(планетоид) атамасын белдергән ялгызлык исеме. Мәсәлән, *Кояш, Ай, Җир, Меркурий, Тимер Казык йолдызы, Чулпан йолдыз (Венера), Марс, Вега, Эрос, Цецера; Энке, Фая, Галлея койрыклы йолдызлары* (кометалары) [Подольская, 1978, с. 199].

Шул рәвешле, астронимика (бор. грек. тел. ἀστήρ «*йолдыз*» + ὄνομα «*атама*») аерым күк җисемнәрен, ягъни йолдыз, планета һәм аларның иярченнәрен, комета, метеорит һәм метеорит агымнарын, астероидларны атау өчен кулланылган ялгызлык исемнәрен өйрәнә торган тармак, ә космонимика (бор. грек. тел. κόσμος «дөнья», «галәм» + ὄνομα «атама») кеше күзенә космик киңлек зонасында аерым төркем булып күренгән йолдызлыклар һәм аларның өлешләрен, галактикаларның атамаларын өйрәнә торган тармак буларак билгеләнә. А.В. Суперанская «космоним» сүзен гомумирәк, «үз эченә галактика, йолдызлар җыелмасы, томанлыклар, йолдызлыкларны җыйган термин» дип атый [Суперанская, 1973, 188]. Астронимга ул күк җисемнәре – аерым бер йолдыз, планета, астероид, комета атамаларын кертә.

Безнең карашка, астронимик терминнар космик киңлектәге җисем атамаларының бер өлешен тәшкил иткәнгә күрә, күк җисеме атамаларын өйрәнә торган тармакны, гомумиләштереп, *космонимика* дип атау дөресрәк булыр иде.

Шул ук вакытта космонимика кысаларында астротопонимика юнәлеше дә аерылып карала. *Астротопонимика* – планеталар, аларның иярченнәре һәм астероидлар өслегендәге объект атамаларын өйрәнә торган тармак. Бу атамаларның күбесе мемориаль сыйфатта булып, күренекле шәхес исемнәре белән аталган (мәсәлән, Меркурий өслегендәге эре кратерлар *Гомер, Гёте, Шекспир, Рафаэль, Достоевский, Толстой, Бетховен* исемнәрен алган). Бу атамалар халыкара астрономик оешма тарафыннан раслана һәм планеталар номенклатурасына кертелә. Астротопонимнар аерым планета, иярчен яки астероидка карата, шул җисем исеме белән бәйле рәвештә ачыклана (мәсәлән, селеноним – Җир иярчене Ай өслегендәге, марсионим – Марс өслегендәге, меркурионим – Меркурий планетасы өслегендәге объектларның атамасы).

Билгеле булганча, ономастик берәмлекләр төрле халыкларның иң беренчел яшәү урынын һәм күченү процессларын, үзара мәдәни һәм икътисади, сәяси элемтәләрен, иң борынгы тел халәтен һәм диалект үзенчәлекләрен билгеләргә ярдәм итә. Шул исәптән, космонимик терминнар да, әлеге максатка бәйле рәвештә, борынгы кешеләрнең дөнья һәм галәм төзелеше турында иң беренчел күзаллауларын, көнкүрешен, фәлсәфәсен, мифологиясен һәм халык авыз иҗатын өйрәнүдә әһәмиятле чыганакларның берсе булып тора. Космонимик берәмлекләрдә тел барлыкка килгән һәм яңа атамалар кулланышка кергән борынгы чорлардагы күк йөзенең төзелеше, планета һәм йолдызларның Җир планетасына мөнәсәбәтле урыны турында мәгълүматлар катып калган хәлдә сакланган. Мәсәлән, б. э. к. йөз мең

еллар элек борынгы халыклар күк йөзендә сурәте аюга охшаган йолдызлар җыелмасы күргән һәм шуңа күрә бу йолдызлыкны Аю йолдызлыгы дип атаган. Сиксән мең еллар элек, йолдызларның хәрәкәте нәтиҗәсендә, бу сурәт үзгәрә башлаган, әмма Аю йолдызлыгы атамасы бүгенге көнгә кадәр кайбер телләрдә сакланып калган. Димәк, б. э. к. йөз мең еллар элек нигез баба телдә (ностратик телдә) инде *аю* сүзе булган [Карпенко, 1981, с. 184)]. Бу мәгълүмат исә тел тарихын, телләрнең килеп чыгышының хронологик чикләрен шактый үзгәртә (С.А. Старостин, А.А. Зализняк телләрнең праностратик халәтен б. э. к. 20–23 мең еллар элек дип билгелиләр [Старостин, 2017, с. 779]). Төрки халыклар исә әлеге йолдызлыкны Җидегән йолдыз дип атаган.

Икенче яктан, космонимик терминнарда халыкларның үзара сәяси, мәдәни, икъдисади элемтәләре дә ачык чагыла. Еш кына беренчел атамалар югалып, алар урынына чит телләрдән килеп кергән алынма сүзләр кулланыла башлый. Бу күренеш аеруча Идел буенда ислам дине таралган (X гасыр) һәм Европа фәннәре тәэсир иткән чорда (XIX–XX гасырлар) күзгә ташлана. XX гасыр башына кадәр татар теле төрле формаларда яшәп килгән [Мирхаев, Гумеров, 2015, с. 49–53]. Гомумән, XIX–XX гасырлар татар иҗтимагый хәрәкәте һәм тел үсеше белән тыгыз бәйләнгән әдәби барыш ягыннан иң катлаулы һәм кызыклы чорларның берсе булып тора [Гомәров, Харрасова, 2015, б. 18–45]; [Мирхаев, Миннуллин, 2016, с. 118]. Татар теленә, гарәп теле яисә рус теле аша, латин теленнән алынган атамалар килеп керә, һәм дәреслекләрдә урын ала. Мәсәлән, Чулпан (гар. Зөһрә) йолдызны атаган *Венера* сүзе, Зөхәл (гар.) атамасын алыштырган *Сатурн* сүзе иҗтимагый процесслар нигезендә телдә барган күренешләрне ачык сурәтли.

Астрономия фән буларак б. э. к. II меңьеллыкларда яшәгән шумер-аккадлы Вавилон дәүләтендә үк барлыкка килгән. Борынгы Кытайда исә аннан да элегрәк – б. э. к. III меңьеллыкта ук император сараенда астроном вазифасы булган, легендалар б. э. к. 2137 елда кояш тотылуны алдан әйтеп бирә алмаган ике астрономның үтерелүе турында хәбәр итәләр (https://ru.wikipedia.org/wiki/История_астрономии). Борынгы Мисырда, Грециядә, Һиндстанда, инк һәм майя цивилизацияләрендә – күк җисемнәре турында тупланган белемнәр язу барлыкка килгәннән соң теркәлгән. Шул рәвешле, космонимик атамалар борынгы заманнардан бирле сөйләмә һәм язма формада үсеп-үзгәреп, камилләшеп, безнең чорга килеп җиткәннәр һәм дөньядагы төрле телләрнең функциональ стильләрендә актив кулланылалар. Һичшиксез, һәрбер астроном үзенә кадәр булган белемнәр белән танышкан, аларны үзенең эшчәнлегендә кулланган.

Лингвистик аспектта исә татар космонимикасы – ономастика фәнендә аз өйрәнелгән өлкәләрнең берсе. Күк җисемнәре атамалары борынгы төрки язма истәлекләрдә үк (Орхон-Енисей язмаларында, «Котадгу белек», «Диване лөгать эт-төрк», «Кыйссаи Йосыф» һ. б.

әсәрләрдә) теркәлеп калган. Шул вакытлардан алып, бүгенге көнгә кадәр йолдызлы күк галим, шагыйрь һәм язучыларның, ягъни телне статик һәм динамик халәтендә кулланучыларның игътибарын үзенә җәлеп иткән. Татар тел белемендә бу атамаларны лингвистик яктан өйрәнү, төркемләү, башка төрки телләрдәге кебек үк, бары XX гасырның икенче яртысында гына башлана. Дөрес, аларны фәнни әйләнешкә кертеп җибәрүдә татар халкының бөек мәгърифәтчесе Каюм Насыйриның эшчәнлеге гаять зур әһәмияткә ия [Насыйри, 1975, б. 8]. XX гасырның икенче яртысында (60 нчы елларда) казах, татар, башкорт, чуваш телендәге космонимнарны өйрәнгән мәкаләләр бер үк вакытта диярлек дөнья күрә (Ю. Немет, Т.Дж. Джанузаков, В.А. Никонов, Н.Х. Максютова, Д.К. Нуржанова, М.Н. Юхма, Г.Х. Әхәтов һ. б. хезмәтләре). Биредә «Идел буе ономастикасы» дип аталган конференция материалларын атап үтү зарур: 1973 елда Уфа шәһәрендә басылып чыккан «III Идел буе ономастикасы» конференциясе материалларында В.А. Никоновның «Идел буе космонимиясе» һәм Н.Х. Максютованың «Башкорт космонимиясе» дип аталган шактый саллы мәкаләләре дөнья күрә [Ономастика, 1973, с. 373–382]. Бу – космонимиканы ономастика фәне кысаларында өйрәнүнең башлангычы гына була әле. 1974 елда, Татарстан Мәгариф министрлыгы карары белән, Мәхмүд Галеев һәм Адлер Тимергалин тарафыннан төзелгән русча-татарча астрономия терминнары сүзлеге басыла [Галеев, 1971, б. 3]. Бу хезмәтнең ономастика фәне өчен дә әһәмияте бик зур, чөнки анда планета, йолдыз атамаларының борынгы исемнәре дә күрсәтелгән. Әлеге мәсьәләгә мөнәсәбәттә авторлар: «Татарча астрономия терминнары да шактый эшләнгән, ләкин астрономия терминнары моңа кадәр эзлекле бер системага салынмаган, атама сүзләр чагыштырылмаган һәм бергә тупланмаган, ягъни таркау хәлдә иде. Шуның аркасында терминнарны дөрес кулланмау очраклары да бар, матбугатта аерым атамаларның төрле вариантлары һәм синонимнары йөри, кайбер очракларда исә тел хәзинәсендә электән булган сүз онытылып, бер дә кирәксезгә ясалма терминнар кулланыла. Хәлбуки, төрки телләрдә, гарәп теле йогынтысында, борынгыдан ук фәнни астрономик терминнар эшләнгән булган. Аларның байтагы, соңыннан интернациональ характер алып, барлык телләрнең терминологик байлыгына әверелгән (мәсәлән, *Альголь, Алькор, Альмукантарат, Бетельгейзе, зенит, надир* һ. б.). Шул ук вакытта җанлы телдә байтак кына йолдызларның һәм йолдызлыкларның үз исемнәре булган (*Көянтә – Орион, Иләк – Плеяда, Акбүзат һәм Күкбүзат йолдызлары, Әвернә – Лебедь* кебекләр). Төзүчеләр бу атамаларны сүзлеккә кертергә тырыштылар», – дип яза [Галеев, 1974, б. 4].

Татар телендәге космонимнарны өйрәнүгә диалектолог галимнәр дә билгеле бер өлеш кертә. Диалекталь лексиканы өйрәнгәндә, йолдызлы күк йөзен тасвирлаган кайбер атамалар Г.Х. Әхәтов, Р.Г. Әхмәтьянов, Р.С. Барсукова, Ф.С. Баязитова, Ф.Г. Гарипова, М.Р. Булатова, Л.Т. Мәхмүтова, И.С. Насипов, Д.Р. Рамазанова, З.Р. Садыйкова,

Д.Г. Тумашева, Т.Х. Хәйретдинова, Ф.Й. Йосыпов , Э.Х. Кадыйрова һ. б. хезмәтләрендә дә чагылыш таба.

Татар халкының антропонимик системасында космонимик күзаллаулар белән бәйле кеше исемнәренең кулланышы Г.Р. Галиуллина мәкаләсендә җентекле яктыртыла [Галиуллина, 2008, с. 197–204]. *Кояш, көн, ярук, таң, тәңре* һ. б. космонимик лексемаларның татар антропонимикасында гасырлар дәвамында сакланган үз урыны барлыгын искәртеп, галим бүгенге көндә дә әлеге лексемалардан *кояш* һәм *таң* компонентларының татар исемнәрендә кулланылуын билгели.

Күк йөзенә мөнәсәбәтле лексемаларның Урта гасырлар язма истәлекләрендә кулланылыш үзенчәлекләрен исә Э.Х. Кадыйрова мәкаләсендә күрергә мөмкин [Кадирова, 2010, с. 334–336]. Галим бу лексемалар арасында кайберләренең төрки мифологиягә бәйле булуын искәртә (мәсәлән, «Хөсрәү вә Ширин» поэмасында Мәррихнең (Марс) Мәликәнең дошманнарны тар-мар итүенә күктән шатлануы тасвирланган күренеш). Автор күзәтүендә *йолдызлык* мәгънәсендә килгән «бурҗ», «бурҗис» сүзенең кулланылышы да үзенчәлекле.

Россия Фәннәр академиясенең Тел белеме институты тарафыннан чыгарылган «Төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы. Лексика» (2001), «Төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы. Баба төрки-нигез тел. Тел мәгълүматлары буенча баба төрки этносның дөнья картинасы» (2006) дип аталган академик хезмәтләрдә борынгы төрки халыкларның күк йөзе, күк җисемнәре һәм күренешләре турындагы күзаллауларына аерым бүлекчә багышланган [Сравнительно-историческая грамматика..., 2001, с. 50–67; Сравнительно-историческая..., 2006, с. 326–352]. Биредә төрки телләрдәге кайбер космонимик атамалар тарихи планда яктыртыла.

Күк йөзендәге кеше күзе күрә алган алты меңгә якын йолдыз арасыннан бары тик ике йөз җитмеш бише генә исем-атама йөртә. 1922 елда Халыкара Астрономия Берлегенең *(Международный астрономический союз (МАС))* I съезды уздырыла. Әлеге корылтайда күк йөзе сферасы, 88 йолдызлыкка бүленеп, фәнни әйләнешкә кертелә һәм яңа ачылган күк җисемнәренә исем яки номерлар бирү тәртипкә салына.

Шул рәвешле, космонимик лексиканы өйрәнү татар теленең сүзлек составын барлау максатыннан гына түгел, гомумән, татар халкының дөнья һәм галәм төзелеше турында иң беренчел күзаллауларын, көнкүрешен, фәлсәфәсен, мифологиясен һәм халык авыз иҗатын өйрәнү өчен дә әһәмиятле юнәлешләрнең берсе булып тора. Шул ук вакытта космонимик терминология – ономастика фәне өчен дә кыйммәтле чыганакларның берсе, чөнки күк йөзендәге җисем атамалары, ялгызлык исемнәре буларак, телдәге онимлаштыру күренешенең иң борынгы закончалыкларын ачарга ярдәм итә.

Әдәбият

Бондалетов В.Л. Русская ономастика. М., 1983. 224 с.

Галеев М.С., Тимергалин А.К. Русча-татарча астрономик терминнар сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 64 б.

Галиуллина Г.Р. Космологические воззрения в татарской антропонимической картине мира / Г.Р. Галиуллина // Ученые записки Казанского государственного университета. Т. 150. Книга 2. Казань, 2008. С. 197–204.

Кадирова Э.Х. Космонимы в тюрко-татарских письменных памятниках // Материалы XII Международной научной конференции «Ономастика Поволжья», 2010. С. 334–336.

Карпенко Ю.А. Названия звёздного неба. М.: Наука, 1981. 184 с.

Мирхаев Р.Ф., Гумеров И.Г. Система форм существования татарского языка в конце XIX – начале XX вв. // Филология и культура. Philology and Culture, 2015. № 1 (39). С. 49–53.

Мирхаев Р.Ф., Миннуллин Б.К. Старотатарский литературный язык в конце XIX – начале XX века: функционально-стилистические особенности употребления деепричастия на -ып (-ур) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 11. Ч. 2. С. 118–121.

Гомәров И.Г., Харрасова Р.Ф. XIX йөзнең беренче яртысы. Иҗтимагый-мәдәни хәрәкәт һәм әдәби барыш // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 3: XIX йөз. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 18–45.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр: 2 томда. Т. 2. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. 318 б.

Ономастика Поволжья: материалы XII Международной научной конференции «Ономастика Поволжья». Уфа, 1973. 432 с.

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978. 199 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. М.: Наука, 2001. 822 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / под ред. Э.Р. Тенишева и А.В. Дыбо. М.: Наука, 2006. 912 с.

Старостин С.А. Труды по языкознанию. М: Языки славянских культур, 2007. С. 779–793.

Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. 366 с.

Публикация статьи осуществлена в рамках Государственной программы «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014–2020 годы»

Мәкалә «2014–2020 елларда Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында әзерләнде

Кузьмина Халисә Хатыйп кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы доценты